

UOT 82.09

İLK NƏZƏRİYYƏ DƏRSLİKLƏRİMİZ**ƏLİYEV RAFİQ YUSİF oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor*rafiq_yusifoglu@mail.ru*Açar sözlər: ədəbiyyat, tarix, nəzəriyyə, düşüncə, öyrənilmə*

Azərbaycanda yaranan ilk ədəbiyyat nəzəriyyəsi dərslərinin müəllifi olan görkəmli alim, ədəbiyyatşünas Cəfər Xəndan «Ədəbiyyat teoriyası» [1] kitabının ön sözündə yazırdı: «Ədəbiyyat teoriyası» kursuna aid məktəblərimizdə lazımi materialın olmaması istər şagirdləri, istərsə də müəllimləri böyük çətinliklər qarşısında qoyurdu. Bu sahədə indiyədək Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində heç bir mükəmməl dərslük yazılmamışdır. Şübhəsiz, bu vəziyyət mənim işimi bir az çətinləşdirdi [1, 2].

Bu yığcam ön sözün maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, o dövrdə nəzəri fikrimizin nə səviyyədə olması haqqında bizdə müəyyən təsəvvür yaradır.

Kitabın «Ümumi hissə» adlanan birinci fəslində C.Xəndan ədəbiyyatın tərifini verməyə çalışır, ədəbiyyatın nə olduğunu, xarakterik xüsusiyyətlərini, incəsənətin başqa sahələrindən ayıran cəhətlərini nəzərdən keçirməyin vacibliyini vurğulayır, obrazlılığın, bədiiyin, tarixiliyin, tipikliyin, idealılığın və s. mahiyyətini açmağa səy göstərir. «Tematika və kompozisiya» adlanan bölmədə müəllif mövzuya belə tərif verir: «Avtor tərəfindən seçilib bədii ifadə edilən həyatı hadisələrə əsərin teması deyilir. Tema yazıçının həyatdan götürdüyü və oxuculara obrazlarla göstərdiyi hadisədir» [1, 34].

Bu tərifdə məsələnin mahiyyətinin vacib cəhətləri göstərilə də, orada bir natamamlıq var. Bu doğrudur ki, mövzu həyat hadisələridir. Lakin bu hadisələr «obrazlar vasitəsilə oxuculara göstəriləndə», bədii forma libasına bürünəndə artıq mövzuluqdan çıxıb məzmun kəsb edir. Ədəbiyyatşünas mövzunun tərifini dəqiq verə bilməsə də, doğru qənaətə gəlir ki, yazıçı eyni həyatı hadisəyə müxtəlif cəhətdən yanaşa bilər. Yazıçının qüvvəsi yalnız mövzu seçməkdə deyil, həm də həmin mövzunu lazımi ideya yüksəkliyində verməsindədir [1, 35].

İkinci fəsilə ədəbiyyatşünas yumor və satiranın oxşar və fərqli cəhətlərindən, bədii əsərin strukturundakı insan obrazlarından: tiplərdən, portretədən, xarakteristikadan, ruhi təəssürlərin təsvirindən, personajların dilindən və sairdən söhbət açır, fikirlərini əsaslandırmaq üçün bədii mətnlərə müraciət edir. «Əsərdə verilən tiplərin, hadisələrin inkişaf etdirilməsi eyni zamanda süjetin inkişaf etdirilməsi deməkdir» mülahizəsini irəli sürür və ekspozisiyaya belə tərif verir: «Əsərdə təsvir olunan hadisələrin şəraitini, vəziyyətini, məkanını, vaxtını göstərən hissəyə ekspozisiya deyilir» [1, 50].

Müəllif «Əsərin ekspozisiyasından sonra intriqanın, konfliktin başlanması və davamı gəlir» qənaətini əsaslandırmağa çalışır və zavyaskaya belə tərif verir: «Bədii əsərlərdə ekspozisiyanın davamı ilə əlaqədar olaraq intriqa və konfliktin başlanğıc nöqtəsinə zavyazka deyilir» [1, 51]. Fikrimizcə, bu, çox maraqlı tərifdir və məsələnin mahiyyətini dolğun şəkildə anlamağa yardımçı olur.

Ədəbiyyatşünasın kompozisiyaya verdiyi tərif də maraqlıdır: «Bədii əsərlərdə müxtəlif hadisələrin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi və bir xətt üzrə qurulmasına, bədii əsərin təşkilinə kompozisiya deyilir» [1, 56]. Bu tərifdən sonra müəllif fikrini daha da aydınlaşdırmaq, konkretləşdirmək üçün süjet, portret, personajların nitqi, peyzaj və s. bu kimi bədii sənətkarlıq komponentlərinin müəyyən bir məqsədi aydınlaşdırmaq üçün, bir həyatı hadisəni göstərmək üçün müəllif tərəfindən məqsədli şəkildə kompozisiyaya daxil edilməsi haqqında danışır.

Ədəbiyyatşünas əsasən hər hansı bir rəvayət təsvir edilən əsərlərdə kompozisiyanın üç formasına fərqləndirir: 1) hadisələri tədrici inkişaf yolu ilə davam etdirmək və məsələni sonda açmaq; 2) əhvalatın sonunu əvvəldə vermək və nə üçün bu halın olduğunu göstərmək məqsədilə hadisələri nağıl etmək; 3) başlanğıcda əsərin ortalarından olan hadisələri vermək.

C.Xəndanın bu tezlərindən aydın görünür ki, bədii əsərin kompozisiyasının qurulmasında sənətkar tamamilə sərbəstdir və hadisələri istədiyi şəkildə əks etdirmək hüququna malikdir. O, doğru nəticəyə gəlir ki, yazıçı tip, hadisə, şərait, mühit təsvir edərkən üç üsuldan istifadə edir: təhkiyə, təsvir və tərənnüm.

Kitabın üçüncü fəslə «Stil və bədii əsərin növləri» adlanır. Bu fəsil «Ədəbi stil», «Klassisizm. Romantizm. Realizm», «Sosialist realizmi», «Ədəbi növlər və janrlar», «Epik əsərlərin növləri», «Lirik əsərlərin növləri», «Dramatik əsərlərin növləri» və «Folklor» adlı səkkiz bölmədən ibarətdir.

Əlbəttə, bugünkü ədəbiyyatşünaslıq elminin tələbləri baxımdan yanaşdıqda həmin bölmələrin hamısının «Stil və bədii əsərlərin növləri» fəslində verilməsi məqbul görünməyə bilər. Ancaq onu nəzərə almaq lazımdır ki, bu kitab ilk nəzəriyyə dərslərimizdir və elə buna görə də hər hansı problemin hansı fəsildə şərh olunması o qədər də prinsipial anlaşılmazlıq yaratmır. Hər halda adı çəkilən məsələlərin hər biri ilk dəfə sistemli şəkildə şərh olunur ki, bu da nəzəri problemlərin qoyuluşu və təhlili haqqında müəyyən elmi təsəvvür yaratmaq missiyasını yerinə yetirir.

C.Xəndan stilə belə tərif verir: «Vahid bir məzmunu ifadə edən bədii sestemlər birliyinə stil deyilir». Daha sonra o, stildə iki cəhətin nəzərə alınmasını vacib sayır: 1) Ayrılıqda alınmış əsərlərdə, həmin əsərlərin bütün elementləri arasında vahid bir orqanik əlaqə; 2) Bir bədii sistemanın bir sıra əsərlər və bir çox yazıçılar üçün ümumi olması [1, 60].

Bu cür yanaşma istər-istəməz fərdi yaradıcılıq üslubu ilə ədəbi metod anlayışının müəyyən mənada eyniləşdirilməsi ideyasına gətirib çıxarır. Əslində isə, üslub birbaşa ədəbi dilə əlaqəli məsələ kimi tədqiqat predmetinə çevrilməlidir. Müəllif bir çox yerlərdə klassisizm, romantizm, realizm ədəbi stilləri terminlərini işlədir, eyni zamanda ədəbi metodun üslubla eyniyyət təşkil etməsi ideyasını irəli sürür. Lakin əslində bu belədirmi?

«Bədii əsərlərin dili» adlanan dördüncü fəsildə alim bədii dilin mahiyyətini şərh edir, arxaizm, provinsializm və dialektizm, varvarizm, neologizm haqqında məlumat verir, bədii təsvir vasitələrindən, kinayə, sarkazm və mübaligədən, fiqurlardan söhbət açır, fikrini əsaslandırmaq üçün poetik nümunələrə müraciət edir.

«Şeir və proza» adlanan beşinci fəsildə müəllif nəsrə nəzmin fərqli cəhətlərini şərh edir, vəzlər haqqında məlumat verir.

Əlbəttə, ədəbiyyatşünaslıq elmimizin inkişafında, nəzəri fikrin sistemləşdirilməsində Cəfər Xəndanın özünəməxsus xidmətləri danılmazdır. İllər keçdikcə müəllifin bu əsərini təkmilləşdirməsi, kitabın bir neçə dəfə nəşri [2, 3] ədəbiyyat nəzəriyyəsi haqqında təsəvvürü xeyli dərəcədə genişləndirmişdir.

Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin inkişafında, nəzəri fikrimizin formalaşmasında, sistemləşdirilməsində mühüm xidmətləri olan alimlərimizdən biri də Mikayıl Rəfilidir. Onun ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün yazdığı «Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş» (4) kitabı nəzəri fikir tariximizdə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdəndir.

Kitabın girişində Mikayıl Rəfilinin əsərin yazılmasında rus ədəbiyyatşünaslarından L.I.Timofeyev, Q.I.Pospelov, Q.L.Abramoviç, L.V.Şepilova və başqalarının tədqiqatlarından bəhrələndiyini etiraf etmişdir. Əsərin giriş hissəsi geniş, əhatəli və nəzəri cəhətdən kamildir. Müəllif «ədəbiyyat» və «litteratura» sözlərinin lüğəvi mənalarına istinadən onun mahiyyətini açmağa çalışır, vurğulayır ki, «...ədəbiyyat, bədii söz, bədii surətlər vasitəsi ilə insan həyatını və təbiəti təsvir edən bir yaradıcılığa, xüsusi bir sənət növünə deyilir» [4, 8].

M.Rəfilinin ədəbiyyatşünaslıq elminin hər üç sahəsi haqda öz fikir və mülahizələrini söyləyir. Belə qənaətə gəlir ki, ədəbiyyat nəzəriyyəsi bədii ədəbiyyatın mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, ictimai

həyatın inkişafında mövqeyini, ictimai rolunu və əhəmiyyətini, ədəbi əsərlərin təhlil və tənqid üsullarını, növlərini, janrlarını, bədii təsvir vasitələrini, ədəbiyyatın ictimai və bədii varlığını öyrənir.

Müəllif fikirlərini yekunlaşdıraraq doğru nəticəyə gəlir ki, ədəbi-nəzəri biliklər ədəbi əsərləri tədqiq və təhlil etmək üçün kömək edir, ədəbi əsərə qiymət vermək prinsiplərini aydınlaşdırır [4, 9].

Ədəbiyyatşünas doğru olaraq poetikanı nəzəriyyənin tərkib hissəsi hesab edir və bu qənaətə gəlir ki, poetika ədəbiyyat nəzəriyyəsi məhfumundan bir qədər dar olsa da, eyni vəzifə ilə məşğuldur [4, 9].

M. Rəfilinin ədəbiyyat tarixi ilə bağlı fikir və mülahizələri də maraqlıdır: «Ədəbiyyat tarixi bədii ədəbiyyatın inkişafını öyrənmək vəzifəsini daşıyır. O, ədəbiyyatın qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə qədər ardıcıl inkişafını tədqiq etməklə bərabər, ədəbiyyatda bu və ya başqa bir əsərin, yaxud ayrı-ayrı yazıçıların əhəmiyyətini, rolunu təyin edir; ədəbi inkişafı müxtəlif bədii cərəyanlar, metodlar, janrlarla birlikdə aydınlaşdırır, ədəbi materialı və ədəbi hadisələri sistemləşdirir, müxtəlif milli ədəbiyyatların tarixi inkişafını öyrənməklə məşğul olur» [4, 10].

Kritika sözünün yunan mənşəli söz olub, qiymət vermək, mühakimə etmək anlamına gəldiyini qeyd edəndən sonra M.Rəfili bu qənaətə gəlir ki, tənqidin vəzifəsi ədəbi hadisələrin arasındakı daxili əlaqələri aydınlaşdırmaqdan ziyadə, bu ədəbi hadisələri zamanın ideyaları və siyasəti nöqtəyi nəzərindən qiymətləndirmək deməkdir. Ədəbiyyatşünas incə sənətləri göz və qulaq sənətləri deyərək iki yerə ayırır və incəsənətin, ədəbiyyatın mənşəyini folklorda axtarır, «əfsanə onu yaradan xalqın tarixidir» fikrini dəstəkləyir.

Kitabın «Ədəbiyyatşünaslığın ümumi əsasları» adlanan birinci hissəsində ədəbiyyatşünas vurğulayır ki, ədəbiyyat məfkurəvi bir hadisədir. Sonra o, bədii inkişafın xüsusiyyətlərindən, surət və xarakterdən, ədəbiyyatda tipiklik məsələsindən və s. söhbət açır, fikirlərini bədii əsərlərə istinadən əsaslandırmağa çalışır.

Fikrimizə, M.Rəfilinin kitabında bədii əsərlərin quruluşu və təhlilinə, ədəbi əsərdə məzmun və forma birliyinə, kompozisiya və süjetə həsr olunan hissələr daha konkret və elmidir. Ədəbi-bədii əsərlərin dilinə, nəzmin əsaslarına, ədəbi növlər və janrlara, bədii metod, ədəbi cərəyanlara həsr olunan fəsilər də öz konkretliyi, dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Mikayıl Rəfilinin «Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş» əsəri ədəbi-nəzəri fikir tariximizin formalaşmasında, ümumiləşdirilməsi və elmi tədqimatında mühüm rol oynamışdır. Bəzi ideoloji məsələlərin şərhinə nəzərə alınmazsa, kitab öz elmi dəyərini, aktuallığını indi də saxlamaqdadır.

C.Xəndan və M.Rəfilinin əsərlərindən sonra M.Cəlal və P.Xəlilovun «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» kitabı [5] nəşr olunmuşdur. Nəzəri biliklərin öyrədilməsində mühüm rol oynayan bu dərslik sovet dövrünün son nəzəriyyə dərsliyi kimi tarixə düşmüşdür. Dörd fəsildən ibarət olan bu kitabda demək olar ki, nəzəriyyənin bütün problemləri bu və ya digər şəkildə işıqlandırılmışdır.

Elmi yeniliyi: İlk nəzəriyyə dərslikləri haqqında birinci dəfədir ki, bu tipli məqalə yazılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalənin tezlərindən tədqiqatçılar və müəllimlər bəhrələnmə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəndan C. Ədəbiyyat teoriyası. Bakı: Azərnəşr, 1940, 168 s.
2. Xəndan C. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Azərnəşr, 1948, 189 s.
3. Xəndan C. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Azərnəşr, 1958, 287 s.
4. Rəfili M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı: 1958, 282 s.
5. Cəlal M., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: 1972, 280 s.

РЕЗЮМЕ
НАШИ ПЕРВЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ УЧЕБНИКИ
Алиев Р.Ю.

Ключевые слова: *литература, история, теория, мышление, изучение*

Изучение истории нашего литературно-теоретического мышления - очень важная задача. В этом отношении представляет интерес исследование профессора Рафика Юсифоглы. Автор рассказывает о достоинствах теоретических произведений (книг) Дж. Хандана, Ф. Гасымзаде, М. Рафили, М. Джалала, П. Халилова и А. Мирахмедова. Статья имеет как теоретическое, так и практическое значение.

SUMMARY
THE FIRST TEXTBOOK THEORY
Aliev R.Y.

Key words: *literature, history, theoretical, thought, studying*

Studying the history of our literary theoretical thought is a very important issue. In this respect, the research of Professor Rafiq Yusifoglu is of interest. The author speaks about the merits of the theoretical works (books) of J. Handan, F. Gasimzade, M. Rafili, M. Jalal, P. Khalilov and A. Mirahmadov. The article has theoretical as well as practical significance.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.11.2017
	Son variant	26.12.2017